

Sayyora MIRSOATOVA,
Farg'ona davlat universiteti dotsenti, tarix fanlari nomzodi,
E-mail: sayyoramirsoatova@mail.ru

Farg'ona davlat universiteti professori, tarix fanlari doktori M.Isomiddinov taqrizi asosida

FARG'ONA VODIYSI TOSH DAVRI ARXEOLOGIYASINING ILK TADQIQOTLARI BORASIDA

Аннотасија

Maqolada o'zbek arxeologiyasi, uning shakllanish bosqichlari haqida so'z borib, keying bosqichlarda asosan Farg'ona vodiysi tosh davri arxeologik yodgorliklari va ularni o'rganilishi tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Farg'ona, vodiyy, tosh davri, paleoekologik, homo, daryo.

О ПЕРВЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ АРХЕОЛОГИИ КАМЕННОГО ВЕКА ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ

Аннотация

В статье рассказывается об узбекской археологии, этапах ее становления, а на следующих этапах анализируются археологические памятники каменного века Ферганской долины и их изучение.

Ключевые слова: Фергана, долина, каменный век, палеоэкология, гомо, река.

ABOUT THE FIRST RESEARCH OF THE ARCHEOLOGY OF THE STONE AGE OF THE FERGHANA VALLEY

Annotation

The article talks about Uzbek archeology, the stages of its formation, and at the next stages the archaeological monuments of the Stone Age of the Fergana Valley and their study are analyzed.

Key words: Fergana, valley, Stone Age, paleoecology, homo, river.

Kirish. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda arxeologiya fani va uning sohalar yo'nalishi rivojida yangiliklar paydo boldi. Shunday bo'lsada tadqiqot doirasidan kelib chiqib mustaqillikdan oldin olingan ilmiy xulosalarni ham o'rganish masalasi dolzarbligicha qolmoqda. Farg'ona vodiysining moddiy madaniyat yodgorliklari XIX asr oxirlaridan boshlab arxeologik izlanishlar olib boruvchi mutaxassislar qiziqishiga sabab bo'lib, o'rganilib kelinmoqda. Chunki, vodiyy, qadimdan qulay paleoekologik, iqlim sharoitlari, fauna va florasining rang-barangligi bilan qadimgi odamlar va jamoalarni o'ziga jalb qilib kelgan.

Farg'ona vodiysi jahon sivilizatsiyasi zanjirida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan tarixiy-madaniy o'lkalardan biri hisoblanadi. Vodiyy hududida tariximizda eng muhim hisoblangan bir necha olamshumul kashfiyotlar qilingan.

Farg'ona vodiysi paleolit davrining muhim chorrahasi bo'lib, ko'hna madaniyatlarning o'zaro qorishuv jarayonlari sodir bo'lgan hudud sanaladi. Bu esa qulay geografik joylashuv bilan uzviy bog'liqdir.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Farg'ona vodiysi tosh davri arxeologiyasining ilk tadqiqotlari borasidagi adabiyotlar tahlilini arxeologik manzilgohlar bo'yicha guruhlar bo'lib amalga oshirish maqsadga muvofiq. O'.Islamov [1], T.Omanjulov [2] A.Zubov [3] V.Xaritonov [4], B.Batirov [5] larning tadqiqotlari birinchi guruhni tashkil etadi.

Ikkinchi guruhga P.Konoplya [7], A. Okladnikov [8], N. Leonov[9]larning tadqiqotlari tashkil etdi. Uchinchi guruhni B.Litvinskiy [10], V.Ranov[11], P.T.Konoplya[12] kabi arxelo olimlar ilmiy ishlari tashkil etdi.

Natija va yechimlar. So'x darosining yuqori oximidan Markaziy Osiyoda mashhur paleolit davriga oid Selungur va Chashma yodgorliklari topib o'rganilgan. Ulardan Selungur yodgorligi "Farg'ona odami" nomi bilan fanga kiritilgan "Homo eructus"larning suyak qoldiqlari bilan alohida ahamiyatga molik manzilgoh sanaladi [9].

Selungur makonidan paleoantropologik, paleofaunistik va paleofloristik qoldiqlardan tashqari 5000 ga yaqin tosh buyumlar qo'lga kiritilgan. Mazkur tosh buyumlarni (toshga ishlov berish texnikasiga ko'ra) 2 turga ajrataish o'rinli:

1) birlamchi ishlov berish ya'ni toshni sindirish (chaqmoqlash) natijasida o'zaklar (nukleus), yo'nilg'i (plastina) va tosh uchirindilar (otshep) olingan. Demak, yodgorlikning tosh industriyasida ilk paleolit davriga xos yirik va qo'pol, zarb maydonchalari keng uchirindilar ko'pchilikni tashkil qiladi. Plastinalar deyarli uchramaydi. Levallua (paleolit davriga xos toshga ishlov berish, chaqmoqlash texnikasining bir turi) turidagi uchirindilar juda kam. Nukleuslar to'plamda ko'p emas, ular asosan gardishsimon, sharsimon, bir zarb maydonli, ikki zarb maydonli va kichik xajmdagi o'zaklardir. Selungur o'zaklariga xos bo'lgan jihat shundaki, ular asosan haddan tashqari ishlov berilgan tashlandiq ko'rinishlarga ega.

2) Ikkilamchi ishlov berilgan (o'sha sindirib, chaqmoqlab olingan yo'nilg'i va uchirindilarga ishlov berish-retushlash orqali uni biror mehnat yoki ov quroliga aylantirish tushuniladi) tosh buyumlar foizi yodgorlikdagi umumiy toshlarning o'ndan birini tashkil qiladi. Tosh qurollar orasida chopperlar, choppinglar, to'g'ri yoki bo'rtib chiqqan qirrali qirg'ichlar, tishsimon retushli, o'yib-kertib ishlangan hamda kompozit qurollar, retushlangan tosh bo'laklar va uchirindilar mavjud. Bundan tashqari, to'plamda tosh boltalar (kliverlar), ikki tarafлама ishlangan qo'l cho'qmorlari (bifaslar), tosh randalar, paykonlar va ikki tig'li paykonlar (limaslar) uchraydi.

Yodgorlikda tosh buyumlarni yasashda sariq, jigarrangli yashma, kulrang yashil gilli slanets hamda to'q kulrangli vulqon jinslaridan foydalanilgan. Xom-ashyo yodgorlikning pastidagi daryo o'zanidan galka shaklida olib kelingan va bu tabiiyki, Selungur industriyasining umumiy ko'rinishiga o'z ta'sirini o'tkazgan. Mazkur tosh qurollar insoniyatning toshdan yasalgan eng qadimgi mehnat va ov qurollari hisoblanadi. Ilk paleolit davrining biror madaniyatiga (ashel, mikok, klekton va boshqa) xos bo'lgan mazkur tosh qurollar qadimgi ajdodlarimizning xo'jalik turmush tarzida ma'lum bir o'ziga xos vazifani bajargan. Yodgorlikning tosh qurollari orasida eng yorqinlaridan bu 5-madaniy qatlamdan topilgan qizil yashma toshidan ishlangan naysimon shakldagi qo'l cho'qmori, ayni shu tosh qurol mintaqa hududida topilgan birinchi va eng qadimgi qo'l cho'qmoridir. Selungur g'ori madaniy qatlamlaridan olingan tosh qurollar morfologik (shakli jihatidan) o'ziga xos bo'lib, ularning aksariyati asosan qadimgi (arxaik) ko'rinishga ega.

Selungur g'ori materiallari madaniy jihatdan Osiyocho ashel madaniyatiga kiritilgan. Ma'lumki, ashel ilk paleolitning Afrika, Yevropa va G'arbiy Osiyoga xos madaniyatlaridan biri bo'lib, ular asosan bifaslar ishlab chiqarilishi bilan xarakterlanadi. Osiyocho ashel esa undan biroz farq qilib, bifaslar, ya'ni qo'l cho'qmorlari bilan birga kliverlarni ham uchrashi bilan ajralib turadi [9].

Vodiy tosh davri arxeologiyasiga oid ilmiy izlanishlar o'tgan asrning o'rtalaridan boshlangan. 1953-yildan tashkil etila boshlangan tosh asrini o'rganishning tizimli tadqiqotlari natijasida topilgan buyumlar va manzilgohlar dastlab, P.T.Konoplya, keyin esa A.P. Okladnikov tomonidan tadqiq etilgan [14]. Farg'ona vodiysining janubi-g'arbiy qismida 1954–1956 yillardagi Qayroqqum suv ombori qurilishi paytida A.P.Okladnikov va V. A. Ranovlar tomonidan qadimgi tosh davriga oid ko'plab manzilgohlar tadqiq etiladi [15]. 1956-yildan P. T. Konoplya Ayirboz 1–7, Karamko'l [14] va Qapchug'ay qadimgi tosh davri ustaxonasi va boshqa bir qator qadimgi tosh manzilgohlarini ochildi. Qapchug'ay ustaxonasi 1958–1959 yillarda A. P. Okladnikov boshchiligidagi qadimgi tosh davri bo'yicha guruhi vakili M. Qosimov tomonidan o'rganiladi [14].

1964-yilning 25-mayidan 15-iyunigacha O'ZSSR FA TAIning arxeologik o'tradi Ya. G'. G'ulomov boshchiligidagi Farg'ona vodiysi hududida arxeologik qazishmalar olib bordi. Natijada, turli davrlarga oid arxeologik yodgorliklar, shu jumladan, Farg'ona shahri atroflari, Oloy tog' tizmasining shimoliy yon bag'ridagi tog'lar qa'ri va So'x darosi vodiysida joylashgan qadimgi tosh davriga oid bir nechta yodgorliklar aniqlandi. Shuningdek, ekspeditsiya a'zolari tomonidan Qoraqalpoq dashtida ikkita neolit davriga oid manzilgoh, qadimgi Pop shahri atrofidagi Chilhujra (Qirg'hujra yoki G'arqiz deb ham ataladi) va Munchoqtepa antik shahar xarobalari, shuningdek, ilgari fanga ma'lum bo'lgan Haydarkon g'arbidagi soydan 30–40 m. balandlikda joylashgan Selungur g'ori ham o'rganildi [13].

M.Qosimov tomonidan Farg'ona shahridan 10 km shimoli-sharqda joylashgan adirlar va Qal'acha qishlog'idan 2 km. shimoli-g'arbda o'rta paleolit davriga oid topilmalar to'plandi. Toshqinlar ta'sirida adirning yuqori qatlami yuvilib ketgan bo'lib, qayroqtoshlar qatlami ochilib qolgan. Ushbu hududda 5 ta o'rta paleolit davri manzilgohi ochilib, ulardan faqat ko'tarma materiallar olingan. Shunday bo'lsa-da, mazkur tosh qurollar hududni arxeologik jihatdan tadqiq etishga imkoniyat yaratdi [14].

Qal'acha IV–V manzilgohlari shimoldan janubga 10 km. uzunlikda cho'zilgan. Ushbu yodgorliklardan topilgan tosh qurollar majmuasi chaqmoqtosh va muguzdan ishlangan bo'lib, ular faqat o'rta paleolit davri uchun xosdir. Qayd etish kerakki, topilmalar orasida 150 ga yaqin retushlangan levallua tig'lar, qirg'ichlar, disksimon va ikki maydonli nukleuslar, plastinalar hamda uchirindilar uchraydi [13].

1954-yilda boshqa bir farg'onashunos Yu.A. Zadneprovskiy ilk o'rta asrlar bo'yicha yetarli ma'lumotlar to'plab, vodiy tarixida alohida davrni o'sha paytdagi taniqli arxeologik yodgorlik nomi bilan "Koson" deb nomlagan edi [7].

Ilk o'rta asrlar arxeologik komplekslarini tahlil etishda V.A. Bulatovanning Janubiy Farg'onada joylashgan Quva yodgorligida olib borgan tekshirishlari muhim ahamiyatga ega. Jumladan, ushbu olim tomonidan yodgorlikning turli nuqtalarida keng ko'lamli qazishma ishlari olib borildi. Natijada, yodgorlikning rabod (2-shahriston) qismidan vodiy uchun yagona buddaviylik ibodatxonasi deyarli butun holatda kavlub ochildi [5].

Farg'ona vodiysining ilk o'rta asrlar tarixi va madaniyatini o'rganishda N.G.Gorbunovanning hissasini alohida ta'kidlash kerak. Uning ilmiy izlanishlarida ilk o'rta asrlar madaniyatining kelib chiqishi masalalari ham ko'tarilgan edi [6]. Vodiy hududidagi eng yirik qadimiy yodgorlik hisoblangan Axsikentda 1970-yillarda I.Ahrorov, 1979-yildan A.Anarbayev rahbarligidagi arxeologlar guruhi tadqiqot ishlari olib borganlar va bugungi kunda ham ushbu ishlar davom ettirilmoqda [2].

Yodgorlikning turli qatlamlaridan qadimiy ziroatkorlar (Chust madaniyati – miloddan avvalgi XII-VII asrlar)ga oid sopol idish qoldiqlari hamda ibtidoiy odamlar (so'nggi paleolit – bundan 40-30 ming yil avval)ga oid tosh qurollar topilgan. Bu holat davlatimizning hozirgi siyosatiga monand arxeologik turizmni rivojlantirish uchun o'ta muhimdir.

Guruhning Buloqboshi tumanida olib borilgan tadqiqotlari natijasida esa so'nggi paleolit davrining boshlariga xos bo'lgan Qo'tirbuloq manzilgohi qazib o'rganildi. Olib borilgan arxeologik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, qo'tirbuloqliklar teridan kiyim kiygan, yog'och va toshdan ov qurollari, hayvon suyaklaridan esa taqinchoqlar ham yasashni o'zlashtirgan edi [17].

Mazkur tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, so'nggi yillarda olib borilgan Andijon viloyatida olib borilgan arxeologik izlanishlar natijasida topib o'rganilgan Qo'tirbuloq manzilgohi Toshkent viloyatidagi Obirahmat madaniyatining bir bo'laki sifatida e'tirof etildi. Demak, o'rta paleolitdan so'nggi tosh davriga o'tish jarayonlarini o'zida aks ettirgan dunyoga mashhur ushbu madaniyat keng hududlarda tarqalgan va mazkur madaniyat sohiblari vodiy hududlarini o'sha davrdayoq o'zlashtirgan edi.

Farg'ona vodiysining arxeologik jihatdan o'rganilishida tosh davri tarixi alohida ahamiyatga molik. Chunki ushbu o'ziga xos vodiy yuqori tog'li hududlari eng qadimgi insoniyat yashab faoliyat yuritgan maskanlar qatoridan o'rin egallaydi. Bu borada yuqorida alohida qayd qilingan Selungur g'or-makonini eslatishning o'zi kifoya. Shunday bo'lsada yaqin vaqtgacha vodiy hududidagi tosh davrining turli bosqichlariga oid manzilgohlarning o'rganilishi borasida keng ko'lamli tadqiqot ishlari amalga oshirilmaganligini guvohi bo'lganmiz. Bajirilgan ishlar albatta o'z davri uchun keng ko'lamli hamda yangi topilma joylar sifatida arxeologiya fanida o'z davrining muhim kashfiyotlari sifatida tan olingan. Olib borilgan tadqiqotlar yaxshi natijalarni yuzaga chiqargan bo'lsada, masalaning u yoki bu jihatlari ochib bergan xolos. Shu jihatdan bugungi kundagi zamonaviy uslublarni qo'llagan holda olib borilayotgan yangi tadqiqotlar Farg'ona vodiysi tosh davri bosqichlarini kompleks tarzda o'rganish imkonini yaratmoqda.

Xulosa qilib shuni qayd etish mumkinki, olib borilayotgan tadqiqotlar natijasida, Farg'ona vodiysidagi tosh davri manzilgohlari va ulardan topilgan ashyoviy buyumlar vodiy tarixini yanada boyitib kelmoqda. So'nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar esa vodiyning qo'shni hududlar bilan juda qadimdan madaniy aloqalarni yo'lga qo'yganligini ko'rsatadi. Oxirgi yillarda vodiy arxeologiyasiga oid tadqiqotlar soni va salmog'i ortib borayotganligi esa quvonarli holdir.

Aytish joizki, ushbu tadqiqotda Farg'ona vodiysi arxeologik o'rganilishi tarixshunosligiga nigoh tashlandi, xolos. Aslida, ushbu mavzu alohida, chuqur ilmiy tahlillarga boy tadqiqot talab etadigan tadqiqot uchun mavzu bo'lib ham xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Anarbayev A. Axsikent arxeologiya parki. – Toshkent, Fan. 2023. – 376 b.
2. Анарбаев А. Ахсикет – столица Древней Ферганы. – Ташкент, 2013. – 384 с.
3. Батыров Б. Х., Батиров А. Р. Ископаемые мелкопитающие пещеры Сел-Унгур / Проблемы взаимосвязи общества в каменном веке Средней Азии. – Ташкент, 1988. – С. 7–12.

4. Бернштам А. А. Древняя Фергана. – Ташкент, 1951.
5. Булатова В. А. Буддийский храм в Куве // СА. – 1951. – №3. – С. 241–250.
6. Горбунова Н. Г. Итоги исследования археологических памятников Ферганской области (к истории культуры Ферганы) // СА. – 1979. – № 3. – С. 16–34.
7. Заднепровский Ю. А. Древняя Фергана. Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Л., 1954.
8. Исламов У. И. Первая нижнепалеолитическая пещерная стоянка в Ферганской долине // Общественные науки Узбекистана (Кейинги ўринларда – ОНУ). – 1984. – №8. – С. 4–12.
9. Исламов У.И. Древнейшая пещерная палеолитическая стоянка Сельунгур в Ферганской долине // СА. 1990. №2. – С. 115–126.
10. Исламов У. И. Итоги и перспективы изучения пещерной стоянки Сель-Унгур / Проблемы взаимосвязи общества в каменном веке Средней Азии. – Ташкент, 1988. – С. 12–18.
11. Исламов У. И., Оманжулов Т. Пещерная стоянка Сель-Унгур // ИМКУ. – Самарканд, 1984. – Вып. 19. – С. 5–11.
12. Исламов У. И., Зубов А. А., Харитонов В. М. Палеолитическая стоянка Сель-Унгур в Ферганской долине // Вестник археологии. – Москва, 1988. – Вып. 80. – С. 66–71.
13. Касымов М. Р. Новые исследования по палеолиту Ферганской долины в 1964 г. // ИМКУ. Вып. 7. – Ташкент, 1966. – С. 28–33.
14. Конопля П. Т. Следы людей каменного века на территории Южной Киргизии / Известия АН Киргизской ССР. Вып. 1. – Бишкек, 1959. – С. 45–47.
15. Литвинский Б. А., Окладников А. П., Ранов В. А. Древности Кайраккумов / Труды Института истории АН ТаджССР. – Душанбе, 1962.
16. Латынин Б. А. Работы в районе проектируемой гидроэлектростанции на реке Нарын в Фергане // ИГАИМК. Вып. 110. – М., 1935.
17. Сайфуллаев Б., Абдуллаев Б., Рахимов И. 2017. Б. 25